

२४) ज्ञानेश्वरीतील मानसशास्त्र

ह. भ. प. श्री. सुभाष महाराज गेठे

श्री संत ज्ञानदेवांच्या अनंत कल्पांच्या तपातून, श्री गुरू निवृत्तिनाथांच्या कृपेतून, नाथपंथीय गुरू-शिष्य परंपरेतून, प्रातिभ अनुभूतीतून आणि ऋतंभरा प्रज्ञेतून साकारलेला ग्रंथ म्हणजे ज्ञानेश्वरी. ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ जसा तत्त्वज्ञानाचा आहे तसाच तो उत्तम काव्याचाही ग्रंथ आहे. तत्त्वज्ञान आणि काव्य याबरोबरच तो एक समग्र मानसशास्त्राचाही ग्रंथ म्हणता येईल. मानसशास्त्र ही एक तत्त्वज्ञानाची उपशाखा आहे. पूर्वी तत्त्वज्ञान आणि मानसशास्त्र एकत्रित अभ्यासले जायचे, परंतु आता मानसशास्त्र एक स्वतंत्र शाखा म्हणून कला आणि विज्ञान या दोन्ही शाखांमध्ये भारतात विविध विद्यापीठांतून शिकविले जाते. वर्तमानकाळात तत्त्वज्ञानापेक्षाही मानसशास्त्राची गरज जास्त भासू लागली आहे. शाळा, कॉलेज - महाविद्यालय, दवाखाना, औद्योगिक, क्रीडा, राजकीय क्षेत्र तसेच गुन्हेगारी क्षेत्र, कारागृह इत्यादी क्षेत्रांमध्ये मानसशास्त्राचे तज्ज्ञ समुपदेशनासाठी ठेवावे लागतात. जेथे जेथे मनुष्य किंवा मनुष्य समूह अथवा प्राणी समूह अस्तित्वात आहे तेथे तेथे मानसशास्त्राचा प्रवेश आहे. समूहामध्ये एकमेकाचा संबंध वर्तनाच्या माध्यमातून येत असतो. वर्तन हे पंचज्ञानेंद्रिये आणि पंचकर्मेंद्रिये यांच्याद्वारे होत असते. त्या इंद्रियांच्याद्वारे घडणारे वर्तन ही एक मनाची अभिव्यक्ती असते. मनात ज्या प्रकारचे विचार, भाव-भावना आणि विविध काम-क्रोधादी विकार यांची आंदोलने बोलण्यातून, पाहण्यातून किंवा शारीरिक देहबोलीतून अभिव्यक्त होत असतात. आपले सर्व वर्तन हे मनाचे एक प्रतिबिंबच असते. मानस

जाणजे बोले । असे सार्थक विधान मानवी मना संबंधाने श्री ज्ञानेश्वर महाराज करतात.

मानसशास्त्राची व्याख्या :

* व्यक्तीच्या किंवा प्राण्यांच्या सर्व नैसर्गिक वा साहजिक हालचाली तसेच वर्तन यांचा सूक्ष्म निरीक्षणांतून केलेला तपशीलवार अभ्यास आहे.

* मानसशास्त्र म्हणजे मानवी मनाचा अभ्यास करणारे शास्त्र.

मन हे इंद्रियांच्या द्वारे घडणाऱ्या व्यवहाराचे मूळ कारण आहे.

आवडे ते वृत्ती, किरीटी। आधीं मनौनीचि उठी।

मग, ते वाचे दिठी। करांसि ये॥२९८॥ अ. १३

कारण, इच्छा, संकल्प, विश्वास, अविश्वास, धैर्य, लज्जा, ज्ञान आणि भय यांपैकी कोणतीही वृत्ती आधी मनातूनच निर्माण होते. मग ती वाणी, दृष्टी हात इत्यादी इंद्रियांपर्यंत येते. नंतर कोणतीही क्रिया घडते.

मन हे इच्छेला बळ देणारे असते, इच्छेला वाढवणारे असते, भयाचा पाठपुरावा करणारे असते. मन हे इंद्रियांना विषयाकडे ढकलत असते. चंचलता हा मनाचा स्वभाव आहे. पंचमहाभूतांच्या मिलीत सत्त्वांशाचा परिणाम म्हणजे मन आहे. संकल्प - विकल्प करणे हा मनाचा एक स्वभाव आहे. विविध कल्पनांना जन्म देणारे मन हेही एक कल्पनाच आहे, असे श्री ज्ञानदेवांचे म्हणणे आहे. इंद्रियांच्या द्वारे घडणारी हिंसा किंवा अहिंसा हेसुद्धा अहिंसक किंवा हिंसक मनोवृत्तीचेच प्रतिबिंब आहे.

जें बीज भुईं खोविलें। तेंचि वरी रुख जाहलें।

तैसें इंद्रियद्वारीं फांकलें। अंतरचि कीं॥२९६॥ अ. १३

जमिनीत जे बी खोवलेले-पेरलेले असते, तेच बी जमिनीच्या वर वृक्ष झालेले असते. त्याप्रमाणे इंद्रियांच्या द्वारा आतले मनच विस्तारलेले असते.

पैं मानसीचि जरी। अहिंसेची अवसरी।

तरी कैंची बाहेरी। वोसंडेल।।२९७।। अ. १३

मनातच जर अहिंसेचा अभाव असेल, तर इंद्रियांच्या द्वारा बाहेर वोसंडून कशी येऊ शकेल ?

वांचूनि मनीचि नाहीं। तें वाचेसि उमटेल काई।

बीजेवीण भुई। अंकुर असे?।।२९९।। अ. १३

असे नसेल तर, जे मनातच नाही ते वाणीत कसे प्रगट होईल ? बीजावाचून जमिनीवर अंकुर असू शकेल काय ?

म्हणोनि मनपण जैं मोडे। तैं इंद्रिय आधीचि उबडे।

सूत्रधारेवीण साइखडे। वावो जैसें।।३००।। अ. १३

म्हणून मनाचा मनपणा जेव्हा मोडतो, मन कार्यक्षम नसते, तेव्हा इंद्रिये आधीच उन्मळून पडतात. सूत्रधारावाचून कळसूत्री बाहुल्या जशा व्यर्थ.

मन शांत, प्रसन्न, अंतर्मुख आणि प्रबोधित झालेले असेल तर अशा मनाच्या द्वारे घडणाऱ्या सर्व कृती समाज कल्याणच्याच असतात.

मन शांत करण्याचे उपाय:

सतत आणि नियमित प्राणायाम, ध्यान, प्रार्थना, चांगल्या व्यक्तींची संगत आणि चांगल्या सवयी, वैराग्य वृत्ती इत्यादी सदगुणांच्याद्वारे मन शांत, स्थिर, अंतर्मुखी आणि एकाग्र होते. एकाग्र मनातूनच उत्तम कार्याची निर्मिती होऊ शकते.

महर्षी पतंजली मनाला शांत करण्यासाठी अष्टांग मार्ग सुचवतात

तो असा- १) यम (अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह हे पाच यम आहेत), २) नियम (शौच, संतोष, तप, स्वाध्याय आणि ईश्वर प्रणिधान हे पाच नियम आहेत), ३) आसन, ४) प्राणायाम, ५) प्रत्याहार, ६) धारणा, ७) ध्यान, ८) समाधी यांच्या अनुष्ठानातून मन संयमित होते.

वायां मन हें नांव। येऱ्हवीं कल्पनाचि सावेव।

जयाचेनि संगें जीव-। दशा वस्तु।।११०।। अ. १३

त्या रजोगुणाश्रित चंचल वायुतत्त्वाला मन हे नाव व्यर्थ आहे. एऱ्हवी मन या नावाने मूर्तिमंत भ्रमच आहे, ज्या मनाच्या संगतीने ब्रह्मवस्तूला जीवदशा प्राप्त झाली आहे. ब्रह्म हे नित्य, शुद्ध, बुद्ध, मुक्त असून मनः प्रतिबिंबित किंवा मनोवच्छिन्न झाल्यामुळे जागृतादी अवस्थावान्, कर्ता, भोक्ता, सुखी, दुःखी, अज्ञानी, बद्ध झाले आहे.

जें प्रवृत्तीसि मूळ। कामा जयाचें बळ।

जें अखंड सूये सळ। अहंकारासी॥१११॥ अ. १३

जे मन सर्व व्यवहाराचे मूळ कारण आहे. स्त्रीविषयक कामाला ज्याचे बळ आहे आणि जे अहंकारास देह, इंद्रिये, प्राण याचा अखंड सळ म्हणजे माप घालते, देहादिकांचे अहभाव ठेवून त्या अहंभावाला विभागलेले करते.

जें इच्छेतें वाढवी। आशेतें चढवी।

जें पाठी पुरवी। भयासि गा॥११२॥ अ. १३

जे वैषयिक इच्छेला वाढविते, जे आशेला महत्त्वाच्या स्थानापर्यंत चढविते, उच्च स्थानाची आशा निर्माण करते, जे भयाचा पाठपुरावा करते, भय निर्माण करते.

द्वैत जेथें उठी। अविद्या जेणें लाठी।

जें इंद्रियाते लोटी। विषयांमार्जी॥११३॥ अ. १३

ज्याचे ठिकाणी जीव-ब्रह्म जगत् एतद्विषयक द्वैत उठून उभे राहते, ज्याच्या योगाने परमात्मस्वरूपावर आवरण निर्माण करणाऱ्या अविद्येला बळकटी येते. जे इंद्रियांना विषयात लोटते.

संकल्पें सृष्टी घडी। सर्वेचि विकल्पूनि मोडी।

मनोरथांच्या उतरंडी। उतरी रची॥११४॥ अ. १३

जे आपल्याला 'असे असावे' अशा संकल्पमात्राने सृष्टी घडविते आणि हे 'असे नको' असा विकल्प करून लागलीच मोडूनही टाकते, आणि नाना प्रकारच्या मनोरथांच्या उतरंडी उतरीत असते आणि रचीत असते.

जे भुलीचें कुहर। वायुतत्त्वाचें अंतर।

बुद्धीचे द्वार। झांकविलें जेणें॥११५॥ अ. १३

जे भ्रमाचे विवर आहे, जे चांचल्याच्या संदर्भात जणू वायुतत्त्वाचा गाभा आहे आणि बुद्धीचे-विचाराचे दार त्याने झाकून टाकले आहे.

ज्ञानेश्वरीमध्ये भक्ती, वैराग्य, ज्ञान-विज्ञान, आत्मा, विश्व जीव आत्मज्ञान, योग आणि संन्यास इत्यादी विषय आलेले आहेत. ज्ञानेश्वरीच्या पहिल्या अध्यायात महाभारताच्या युद्धामध्ये अर्जुनाचे आपले आक्षेप, गुरू युद्धासाठी सज्ज असल्याचे पाहून त्याची मनःस्थिती अत्यंत अस्थिर झाली. ज्यांनी आपल्यावर उपकार केले होते अशा द्रोणाचार्यांनी धनुर्विद्या शिकवली, भीष्माचार्य सारख्यांनी लालन - पालन करून वाढविले. कौरव हे त्यांच्याच कुळातील असल्यामुळे कुळाचा नाश कसा करायचा, यांच्याशी युद्ध कसे करायचे, यांना कसे मारायचे, असा प्रश्न अर्जुनाच्या मनात आला आणि त्याचे हात-पाय गळाले. या युद्धाच्या नावानेच त्याचा थरकाप उडाला.

येणे नावेची नेणो कायी। मज आपणपे सर्वथा नाही।

मनबुद्धी ठायी। स्थिर नव्हे॥१९५॥

देखे देह कापत। तोंड असे कोरडे होत।

विकळता उपजत। गात्रांशी॥१९६॥

सर्वंगा कंटाळा आला। अति संतापु उपनला।

तेथे बेंबळ हातु गेला। गांडिवाचा॥१९७॥

ते न धरताची निष्ठले। परि नेणेची हातोन पडिले।

ऐसे हृदय असे व्यापिले। मोहे येणे॥१९८॥ अ. १

येथे मन आणि शरीर यांचा परस्पर संबंध कसा असतो याचे बारकाईने टिप्पण केलेले आहे. आधुनिक मानसशास्त्रामध्ये मानसशास्त्रज्ञांनी ताण-तणावाच्या अवस्थेत मन आणि शरीराची अवस्था कशी होते हे सांगताना स्ट्रेस सिंड्रोम (Stress Syndrome - अघटितानंतरच्या ताणाचा विकार) ही संकल्पना मांडली आहे. ज्या

व्यक्तीच्या स्वायत्तचेता संस्थेमध्ये उत्तेजन निर्माण होते ते म्हणजे सिंपेथेटिक एक्टिवेशन होय. अंगावर काटा उभा राहिला, हात-पाय थरथरतात, तोंड कोरडे पडते, वगैरे वगैरे. येथे अर्जुन योग्यायोग्याचा निर्णय घेऊ शकत नाही. अशा प्रसंगी भगवान श्रीकृष्णांनी अतिशय पद्धतशीरपणे परिस्थिती हाताळली. ज्याला आधुनिक मानसशास्त्रात क्रायसिस इंटरव्हेशन (Crisis Intervention) असे म्हणतात. येथे भगवंताने अर्जुनास सर्वप्रथम स्वजाणीव करून दिली.

म्हणे अर्जुना आदि पाही। हे उचित काय इये ठायी।

तू कवण हे कायी। करीत आहसी।।६।। अ. २

ही समजावण्याची पद्धत अतिशय शास्त्रशुद्ध मानली जाते. या तंत्रास 'मानसोपचार' किंवा समुपदेशन क्षेत्रात 'मिररिंग' असे संबोधतात. म्हणून भगवंत हे उच्च दर्जाचे उपदेशक म्हणून भूमिका करतात.

मानसशास्त्रात समुपदेशकाला पहिल्यांदा समोरच्याचे शांततेने ऐकून घ्यावे लागते. सांगणाऱ्याचे सगळे सांगून झाले की तो मनाने हलका आणि मोकळा होतो. शेवटी तो शांत, स्थिर आणि स्तब्ध होतो. अशा परिस्थितीमध्ये समुपदेशकाने समुपदेशनाला प्रारंभ केला तर उपयोग होतो. समुपदेशकाने ऐकून न घेताच समुपदेशनाला सुरुवात केली तर समुपदेशन निरर्थक होते. अशीच मानसशास्त्रीय भूमिका श्रीकृष्ण आणि अर्जुन यांच्या संवादातून श्री ज्ञानदेवांनी मांडली आहे. गीता उपदेश करणाऱ्या श्रीकृष्णाला गीतेच्या पहिल्या अध्यायात अर्जुन काहीच बोलू देत नाही. पहिल्या अध्यायात अर्जुन स्वतःचीच अर्जुन गीता सांगतो. नीती, धर्म, समाजव्यवस्था, कुटुंबव्यवस्था पाप-पुण्य, सुख-दुःख, कर्तव्य-अकर्तव्य या सगळ्या संकल्पना अर्जुन श्रीकृष्णासमोर मांडतो. हे सर्व सांगत असताना 'मी युद्ध करणार नाही' असे म्हणून हातातील शस्त्राखे टाकून देऊन रथावरून

उडी टाकून खाली शांत, स्थिर आणि निःशब्द होऊन बसतो. अशा विमनस्क स्थितीत असलेल्या अर्जुनाला श्रीकृष्ण दुसऱ्या अध्यायाच्या अकराव्या श्लोकापासून ते अठराव्या अध्यायापर्यंत वेगवेगळ्या अठरा प्रकारे समुपदेशन करून मनःस्थिती बदलून टाकतात आणि कर्तव्य कर्मांला तयार करतात. अर्जुनाच्या मनातला मोह गेला याची खात्री करून घेतात, आणि शेवटी अर्जुनाला युद्धासाठी तयार होण्याच्या चांगल्या मनःस्थितीत आणतात. यावरून भगवान श्रीकृष्ण हे जगातील पहिले मानसशास्त्रीय समुपदेशक आहेत. म्हणून ज्ञानेश्वरी आणि गीता हे तत्त्वज्ञानाबरोबरच 'मानसशास्त्रीय ग्रंथ' आहेत, असे म्हणावे लागेल.

आतां मोह असे कीं नाहीं। हें ऐसें जी पुससी काई।

कृतकृत्य जाहलों पाहीं। तुझेपणें॥१५६२॥ अ. १८

आता मोह आहे की नाही?, असे जे काही तुम्ही विचारले, त्याचे उत्तर असे की, मी तुमच्या कृपाप्रसादाने कृतकृत्य झालो आहे.

गुंतलों होतों अर्जुनगुणें। तो मुक्त जालों तुझेपणें।

आतां पुसणें सांगणें। दोन्ही नाहीं॥१५६३॥ अ. १८

जो मी अर्जुनपणाच्या अभिमानाने बद्ध झालो होतो, तोच मी तुझ्या प्रसादाने मुक्त झालो आहे. आता पुसणे म्हणजे विचारणे आणि सांगणे दोन्ही राहिले नाही.

मी तुझेनि प्रसादें। लाधलेनि आत्मबोधें।

मोहाचे तया कांदे। नेदीच उरो॥१५६४॥ अ. १८

मी तुझ्या प्रसादाने प्राप्त झालेल्या आत्मानुभवाने त्या मोहाचे आश्रय, विषय आणि कारण, हे कंद उरू देणार नाही. हे तीन कंद उपटून टाकीन.

तरी आतां तुझी आज्ञा। सकळ देवाधिदेवराज्ञा।

करीन देई अनुज्ञा। भलतिये विषीं॥१५७५॥ अ. १८

तरी वायु, अग्नी, सूर्य, अष्ट वसु, मरुद्गण, विश्वदेव, लोकपाल या सर्व देवांचा अधिदेव जो इंद्र, त्याचाही राजा असलेल्या श्रीकृष्णा, आता मी तुझ्या आज्ञेप्रमाणे करीन, आता वाटेल ते करण्याविषयी मला आज्ञा कर.

श्रीकृष्ण अर्जुनाला समुपदेशनास प्रारंभ या पद्धतीने करतात. अर्जुना! तू किती शूर आहेस हे सप्रमाण सांगतात. युद्धामध्ये तू भगवान शंकराला हरवले, निवात कवचांचा ठावठिकाणा पुसला, 'पवाडा तू केला गंधर्वाशी' अशा भाषेत समजवतात.

तुवां संग्रामी हरु जितिला। निवातकवचांचा ठावो फेडिला।

पवाडा तुवां केला। गंधर्वासी॥१०॥

हें पाहतां तुझेनि पाडें। दिसे त्रैलोक्यही थोकडें।

ऐसें पौरुष चोखडें। पार्था तुझे॥११॥ अ. २

यानंतर दुसऱ्या अध्यायामध्ये अर्जुनास शंका येते आणि अर्जुन भगवंताला प्रश्न करतो की गुरूंना आणि आप्तेष्ट गोत्रजांना ठार करणे नीतीला अनुसरून नाही, आणि या पापामुळे देवसुद्धा दुरावेल म्हणजे श्रीकृष्णापासून आपण दूर जाऊ, असा विचार आल्यानंतर हे विचार कसे तर्क-विसंगत आहेत हे भगवंताने पटवून दिले. याचे वर्णन करताना माउली लिहितात,

तूं आपणपें तरी नेणसी। परी या कौरवांतें शोचूं पहासी।

हा बहु विस्मय आम्हांसीं। पुढतपुढती॥१४॥ अ. २

असे असेल म्हणून भगवंतांनी अर्जुनाला स्व जाणीव, स्वज्ञान करून दिले. आत्मा कसा आहे तर त्याला पाणी भिजवू शकत

नाही, अग्नी जाळू शकत नाही, वारा सुकवू शकत नाही, शस्त्र तोडू शकत नाही अशा प्रकारचे आत्मज्ञान त्याचबरोबर कर्म, कर्तव्य, धर्म, नीती, भक्ती, संन्यास अशा अनेक विषयांचे ज्ञान करून देहासक्ती म्हणजेच मोह नाहीसा होईपर्यंत उपदेश केला, आणि पुन्हा खात्री करून घेतली की आता कसे वाटते ते सांग? त्यावर अर्जुनाने आत्मविश्वासपूर्वक सांगितले की आता माझा मोह गेला आहे. तिसऱ्या अध्यायामध्ये अर्जुन भगवंताला रागाने विचारतो, की मला या युद्धात तू मुद्दाम होऊन पाप कर्म करावयास लावतो, की काय माझी परीक्षा पाहतो? परंतु काही केले तरी मी हे युद्ध करणार नाही. मला राज्य नको, संपत्ती नको व विजयही नको, कीर्ती नको, काहीही नको असे म्हणणारा अर्जुन अठराव्या अध्यायाच्या शेवटी म्हणतो की, आता माझी खात्री झाली आहे, म्हणून आता तू सांगशील तसे मी करण्यास तयार आहे. इथपर्यंत अर्जुनाची तयारी करून घेणे सोपी गोष्ट नव्हती. यासाठी भगवंताला काय - काय करावे लागले. केवळ उपदेशावर थांबले नाहीत तर विश्वरूपदर्शन योगाद्वारे प्रात्यक्षिकही करून दाखविले. अशा प्रकारे यशस्वी मानसशास्त्रीय समुपदेशन यातून दिसून येते. तसेच मानसशास्त्राच्या काही संकल्पनासुद्धा आपल्याला ज्ञानेश्वरीमध्ये दिसून येतात. मन, बुद्धी, अहं, व्यक्तिमत्त्व याबाबतच्या ओव्या ज्ञानेश्वरीमध्ये आहेत. उदाहरणार्थ मनाचे स्वरूप कसे आहे, तर मन केवळ कल्पना आहे, सावेव कल्पना असे म्हटले आहे. म्हणजे मूर्तिमंत कल्पना, किंवा खऱ्या अर्थाने म्हणून मनाला मन म्हणावे की नाही असा प्रश्न पडतो. कारण ती केवळ कल्पनाच आहे, परंतु त्याचे कार्य मात्र खूप मोठे आहे. मनामुळे जीव हा जीवपणाला येतो. खरे तर जीवाने मी जीव आहे हीदेखील कल्पनाच केलेली आहे, आणि केवळ कल्पनेने तो जीवपणाला प्राप्त झाला आहे. नाहीतर तो जीव

आत्म स्वरूपाने ब्रह्मस्वरूपच आहे. अशा ब्रह्मस्वरूपाला जीवदशेला आणणारी कल्पना म्हणजे मन होय. मनाबाबत आणखी लिहितात-

तसेच मन काय काय करते तर बुद्धीला जे छळते, निश्चयामध्ये अडथळा निर्माण करते, धैर्याला अडकाठी आणते आणि विवेकी माणसालासुद्धा भुलविते त्यामुळे मनुष्याच्या संतोषाला तडा जातो. मनुष्य एका ठिकाणी जरी बसला तरी मनाने सर्व ठिकाणी फिरून येतो. मनाचा चंचल स्वभाव आहे, हे अनेक उदाहरणांनी पटवून दिले. माकडाने ध्यानस्थ कसे बसावे, महावात म्हणजे वादळ एकदम शांत कसे करता येईल, म्हणून ह्या मनाला स्थिर कसे करावे, असे प्रश्न अर्जुनाने केल्यानंतर श्रीकृष्ण भगवंताने मनाचा स्वभाव चंचल आहे हे मान्य केले. परंतु अशा चंचल मनाला स्थिर करण्याचा उपायही भगवंतांनी सांगितला. हे सांगत असताना मनाचे काही गुणधर्म सांगितले आहेत. त्यामध्ये मनाने एखाद्या विषयाचा ध्यास घेतल्यास तो विषय मन सोडत नाही. त्यातच आणखी पुढे - पुढे जात असते म्हणून आपणास हवा तो विषय मनाला सतत दाखवीत जावा, त्यातून पुढे मन स्थिर होऊ शकते. मनाबाबत ज्ञानेश्वरीमध्ये अनेक ठिकाणी उल्लेख आढळतो. तेराव्या अध्यायात मनाची उत्पत्ती सांगितलेली आहे. इंद्रिय आणि बुद्धी यांच्यातील ताळमेळ घालणारे तत्त्व म्हणजे मन, ज्याची उत्पत्ती रजोगुणातून होते. म्हणून त्यामध्ये चंचल्य असते. मनाचे स्वरूप सांगताना ते काल्पनिक आहे यासाठी आकाशामध्ये भासणाऱ्या निळेपणाच्या आणि मृगजळाच्या दृष्टांताने मनाचे स्वरूप स्पष्ट केले.

तसेच पहिल्या अध्यायामध्ये महाभारत युद्धातील योद्ध्यांचे वर्णन करताना त्यांच्या शारीरिक आणि मानसिक सामर्थ्याचे स्वरूप सांगितले आहे. मानसिक सामर्थ्याचे स्वरूप सांगताना मनाचे सामर्थ्य दिसून

येते. हे स्पष्ट करताना श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात की-

या एकेकाचेनि मनोव्यापारें। हें विश्व होय संहरे।

हा कृपाचार्य न पुरे। एकलाचि।।१०६।। अ. १

मनशक्ती केवढी अचाट असते, केवळ मनाने विश्वाचा संहार करण्याचे सामर्थ्य एकट्या कृपाचार्यात आहे. म्हणजे मन किती शक्तिशाली असते. हे या वर्णनातून दिसून येते.

बुद्धी :

निर्णय घेणे, आकलन होणे, योग्य अयोग्य ची निवड करणे आणि एखाद्या गोष्टीचा निश्चय करणे हे बुद्धीचे प्रमुख कार्य आहे.

सुखदुःखाला समजणे तसेच पुण्य काय आहे, दोष काय आहे, चांगले काय आहे, वाईट काय आहे, मलीन काय आहे, शुद्ध काय आहे, श्रेष्ठ काय आहे, कनिष्ठ काय आहे याची पारख ज्या तेज तत्त्वाद्वारे केली जाते, जे आत्मा आणि वृत्ती यांच्या संधी स्थानी असते त्या तत्त्वास बुद्धी असे म्हणतात. आता अहंकार किंवा अहं, त्याची उत्पत्ती कशी झाली हे सांगताना उदाहरण देऊन सांगतात. ज्याप्रमाणे जागृत अवस्थेत स्वप्न लपलेले असते, अमावस्येच्या दिवशी चंद्र गुप्त असतो, बाळकांमध्ये तारुण्य सुप्त राहिलेले असते, फुलाच्या कळीमध्ये मकरंद सुप्त असतो, लाकडांमध्ये अग्नी त्याप्रमाणे पंचमहाभूतांमध्ये अहंकार हा सुप्त असतो, जेव्हा ही महाभूते देह रूपाने आकारास येतात तेव्हा हा प्रगट अहंकार होतो.

मानसशास्त्राच्या मूलभूत संकल्पनेपैकी व्यक्तिमत्त्व ही एक महत्त्वाची संकल्पना समजली जाते.

व्यक्तिमत्त्व आणि त्याचे प्रकार :

व्यक्तिमत्त्व म्हणजे स्वभाव. स्वभाव समजून घेण्यासाठी त्रिगुणांचा

विचार सांगितला आहे. व्यक्तीचा स्वभाव हा आहाराशी संबंधित असतो हे लक्षात घेण्यासारखे आहे. सात्त्विक आहारामुळे ज्ञानप्राप्तीची योग्यता निर्माण होते. राजस आहारामुळे चंचलता वाढते, लोभ-हाव निर्माण होते, तामसी आहारामुळे आळस, सुस्ती, झोप वाढते. अशाप्रकारे मानसशास्त्रातील अनेक संकल्पना ज्ञानेश्वरीत आलेल्या आहेत.

